

הרב משה קוטקס

הקבורה החדשנית במתקני 'קלקר'

ב'קבורת-שדה' ב'קבורת מכפלה-זוגית' וב'כוכי מנהרות הר המנוחות'

הקדמה / א. בירור המציאות. / ב. דין קבורה במתקני קלקר מעל גבי האדמה. / ג. דין קבורה במתקני קלקר מתחת לפני האדמה, כשהנפטר מוקף מכל צדדיו בקלקר. [בירור דין קבורה בתוך האדמה ב'ארון' בסוגים שונים]. / ד. דין קבורה במתקני קלקר מתחת לפני האדמה, כשתחת הנפטר אין קלקר. / ה. השימוש ב'ריעה גיאוטכנית' [Geotextiles] בקבורת מכפלה מבטון. / ו. חומרת שינוי מנהגי הקבורה. / ז. סיכום.

הקדמה

הקבורה החדשנית עם 'קלקר' - ב'קבורת שדה' ב'קבורת מכפלה' וב'כוכים'

מקדמת דנא היה נהוג לקבור את הנפטר ע"י הנחתו ע"ג האדמה עצמה (בלא ארון), הן בחו"ל כפי שהעידו הראשונים והאחרונים¹ עד הדורות האחרונים, והן באר"ק מקדמת דנא וכפי שהעידו כמה מרבני ירושלים, וכפי שנהוג עד היום בח"ק ותיקין. בשעת הקבורה הניחו את הנפטר ע"ג הקרקע כאשר מסביבו הונחו אבנים בצמוד לדפנות הקבר, ולאחר מכן כיסו את הנפטר באבנים שטוחות שהונחו ע"ג האבנים שסביבו, ומיד לאחר מכן מכסים אותם בעפר. [בחו"ל היו שנהגו להשתמש בקרשים מעץ במקום האבנים]. קבורה זו נהוג לכנותה 'קבורת שדה'. בתקופה האחרונה ניתנה הוראה ע"י הרשויות לאפשר שימוש מקלקר [Expended polystyrene] -, במקום האבנים הנ"ל.

כמו"כ נעשה שימוש ב'קלקר' באופן יותר נרחב, ונקדים בקיצור. בשנים האחרונות החלו הרשויות לדרוש ולאץ את חברות הקדישא לבצע את הקבורה בצורה המכונה 'קבורה רוויה'. וכבר התפרסמו כמה מאמרים שדנו בענין כשרות הקבורה הרוויה לסוגיה. [קבורה בקומות ובכוכין מבטון, 'מוריה' ניסן תשע"ו. הקבורה ב'מכפלה-זוגית', מוריה שבט תשע"ז. 'קבורת מת ע"ג מת - האם מותרת לכתחילה', מוריה ניסן תשע"ז. 'הקבורה בכוכי מנהרות הר המנוחות', 'בית אהרן וישראל' שבט-אדר תשע"ח²].

למעשה הגם שהציבור לא מעוניין בקבורה בקומות ובכוכין מבטון מעל האדמה, מ"מ בתחילה היתה התעניינות סביב 'קבורת מכפלה-זוגית', וב'כוכים' שבמנהרות הר המנוחות. [להלן נתארם בקיצור]. וזאת משום שחשבו שסוגים אלו הם באדמה עצמה. ואכן כבר התפרסמו במאמרים הנ"ל שהסוגים הנ"ל, רובם ככולם, הם למעשה מבנים מבטון, ולכן יש בהם כמה בעיות גדולות [גם עבור מת אחד], ע"ש המציאות וההלכה בסוגים השונים. [וזאת מלבד בעיות אחרות שישנם בסוגי קבורות אלו - גם בהיותם בעפר בתוך האדמה, וכמפורט במאמרים הנ"ל].

1 למעט מקומות שהרשויות מנעו זאת, ולמעט מקרים מיוחדים שגם עליהם דנו הפוסקים וכדיבואר בפנים.
2 כל מאמרים אלו - יחד עם מכתבי גדולי ישראל קובצו בקונטרס 'הקבורה בקומות במכפלות ובמנהרות' (ירושלים תשעט). ניתן לקבלו בדוא"ל mk345345@gmail.com.

כעת הגדילו לעשות ולאחרונה החלו בכמה בתי עלמין באר"י לבצע את סוגי הקבורה הנ"ל בצורה חדשנית, לפיה הנפטר מוכנס ונקבר בתוך מתקן העשוי מקלקר.³ השיטה החדשנית קיימת בין בקבורה המתבצעת במבני קומות מעל פני האדמה ובין בקבורה המתבצעת מתחת לפני האדמה. [ונרשמה כ'פטנט רשום' במשרד המשפטים]. ראוי לציין כי ישנם חלקות בהר המנוחות שכבר החלו להשתמש בשיטה זו. במאמר זה ננסה לדון בהיבטים ההלכתיים ובהשלכות של הקבורה החדשנית.

אודה בזה לת"ח שליבנתי עמם את עניני המאמר⁴, וביקרוהו והעירו הערותיהם המועילות, וכן לרבני ח"ק, מנהליה, מהנדסיה, ועובדיה, על עזרתם בבירור המציאות וההלכה.⁵

בתחתית הקבר קיימת יציאת בטון⁶, וכך נוצר מצב שאף הנפטר התחתון מוקף בבטון מכל צדדיו.

א. בירור המציאות

בשיטה החדשנית החלו להשתמש בתבניות של 'קלקר' דחוס ועבה (כתחליף לתבניות הבטון), ואחר שמכניסים מתחתון מכסים אותו בפלטת קלקר, ע"ז שכבת עפר, מעליה המת העליון, ומעליו שוב פלטת קלקר. וכך נוצר הבדל מהותי בין הנפטר העליון שמוקף מכל צדדיו ואף מתחתיו בקלקר [ורק קצת עפר עליו]. לבין המת התחתון שמוקף קלקר רק מארבעת צדדיו ועל גביו, ואילו מתחתיו יש קרקע עולם, או בטון [בירושלים]. [ובין מכפלה למכפלה ישנם 3 ארובות, שבהם עפר שממנו יוצאים נקבים לתוך הקלקר]. וגם אופן זה מתבצע קבורה בין בקרקע עולם ובין במבני קבורה שנבנו מעל פני האדמה. וראה תמונות ושרטוט.

ראשית נתאר בקצרה את הצורה המכונה 'קבורת מכפלה-זוגית' ו'קבורת כוכים'. ולאחמ"כ את הקבורה ב'קלקר'.

'קבורת מכפלה-זוגית': קבר עמוק המיועד ל-2 נפטרים שמוכנסים אל הקבר מלמעלה (בדומה ל'קבורת שדה'), ונקברים זה ע"ג זה. קבורה זו החלה בקרקע עולם, וכיום רובה היא במבני קבורה מ'בטון' שנבנו מעל פני האדמה. ע"י תבניות בטון שמשמשות דפנות לקבר. לפי הוראת הרשויות חובה לחצוץ בין המת העליון לתחתון באמצעות יציאת בטון דקה ויריעה 'גיאוטכנית' (Geotextiles) - [יריעה העשויה מסיבי פוליפרופילן או פוליאסטר, והוא חומר שאוטם ומבודד]. וכך נוצר מצב שהמת העליון מוקף מכל צדדיו ואף מתחתיו בבטון. ישנם מקומות [בהר המנוחות] שגם

3 ה'קלקר' מכיל כ- 97% אויר, ושוקל 3% ממשקל מבנים טרומיים מבטון מזוין, משקלו המרחבי נע בין 20-50 ק"ג למ"ק. הסיבה לשימוש בקלקר, הוא כיון שהוא יותר זול, יותר נוח מבחינה טכנית, ואף חוסך משאבים בעת הקמת מבנה קבורה (הקלקר הוא חומר קל, וממילא המעמסה על עמודי היסוד ועל קורות הביסוס פוחתת בצורה משמעותית).

הוא מיוצר מ'נפט' שמקורו מבטן האדמה, בדומה לפלסטיק. ולהלן יבואר אם הוא חומר המתכלה ונרקב [בפרט באדמה], או לא, ויש בזה נפק"מ גדולה לענין קבורת מת.

4 המאמר התברר לע"נ אאמו"ר ר' זאב ב"ר משה יונה קוטקס. נלב"ע כ' מרחשון לסדר 'וימת אברהם וכו' ויקברו אותו'. תשס"ב. תנצב"ה.

5 הג"ר מרדכי ברנט שליט"א רב ח"ק נתניה בארה"ק. לידידי הרה"ג רבי יצחק ב"ר מיכאל לוי שליט"א שליבן ובייר עמי - הן מציאותית והן הלכתית - חלקים נרחבים במאמר זה ובשאר מאמרי בענינים אלו. וכן לידידי הרה"ג: רבי משה יהודה הלפרין, רבי מנחם זילברפרב מח"ס שיעורי לשה"ר, רבי מרדכי ישראל חברוני, רבי מיכאל פביאן, רבי מרדכי הלוי פטרפרינד מח"ס נתיבות הוראה, רבי אלעזר קהלת רב ק"ק תימן הר נוף י-ם. ראשי מהנדסי ועובדי הח"ק בכמה ערים.

6 כפי שביררתי אצל בוני המכפלות, וכן הבאתי תמונה במאמרי "הקבורה במכפלה-זוגית", מוריה שבט תשעז.

תמונה 4: מנהרות הר המנוחות החדשות. הקברים המוכנים בקרקע הם מכפלות מקלקר מצופות מלמעלה בשכבת בטון דקה [ומעל הקלקר שמכסה את המת - שכבת עפר]

ולפי מה שיתברר להלן, כשהמתקנים הם מעל האדמה, ובאופן שהמת מוקף מ'קלקר' מכל הצדדים, הרי"ז כארון ע"ג האדמה שאי"ז קבורה כלל. וכשהמתקנים הם בתוך האדמה, הרי"ז כארון סגור בתוך האדמה, שאף דהוי קבורה מ"מ אין קיום מצות 'ואל עפר תשוב', וי"א שנוגדת את עיקר מצות קבורה ועיקר תקון האדם, ומעכב כפרת המת וגורמת לו צער עונש הדין, ובפרט בארון העשוי מחומר שאינו נרקב, כמו פלסטיק או 'קלקר'. [ובנוגע לחו"ל למקומות שהרשויות דורשות ארון, יבואר להלן].

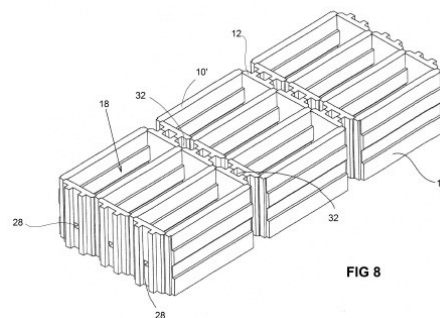
תיאור 'קבורת כוכים' [המכונה בפי הרשויות 'קבורה בקומות' או 'קבורת סנהדרין']:
קבורה בתוך כוכי בטון העשויים באופנים שונים וכדלהלן, זה לצד זה וזה ע"ג זה, כמו ארון עם מדפים ותאים. [יש מקומות שהכוכים נבנו סמוך לצלע ההר, ויש מקומות שנבנו בלא שום חיבור מהצד

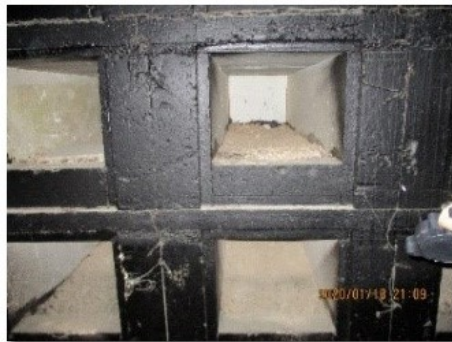
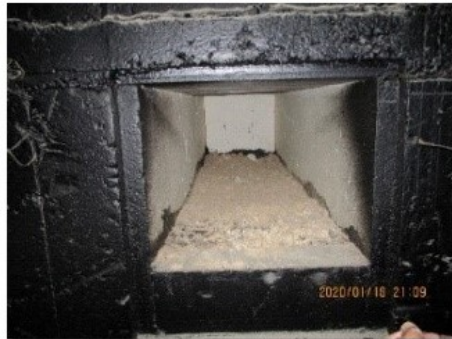
תמונה 1: תבניות קלקר עבור קבורת מכפלה-זוגית

תמונה 2:
תבנית
קבר קלקר
עבור מכפלה
מבט מלמעלה

שירטוט 3: של מבנה מכפלות הקלקר [שורטט ע"י ממציאור] וכל מת מכסים בפלטת קלקר

תמונות 6-7: כוכי קבורה מקלקר (נצבע בשחור) בכוכים שמעל האדמה [מעל מדפים מבטון מונחים כוכים מקלקר, זה לצד זה, והסירו את רוב התחתית, ובמקומה שפכו שכבת עפר ע"ג הבטון עצמו].

תמונה 8: כוכ קלקר (הקלקר נצבע בשחור) במנהרות הר המנוחות, ובתחתיתו שכבת עפר [ותחתית בטון], והמשטח הלבן שבפנים מיועד כפה"ג לסתימת הכוכ אחר הכנסת הנפטר

לקרקע עולם אלא כעמוד-אנדרטה בפני עצמה, ויש מקומות שנבנו בקירות של אולמות מקורים, ולאחרונה נבנו כוכים אלו במבני קבורה שהוצמדו לקירות המנהרות שתחת הר המנוחות].

בשיטה החדשנית החלו להשתמש בתבניות של 'קלקר' דחוס ועבה, בשילוב עם בטון כך: יוצקים מבנה עם מדפי בטון, שמעליו מניחים 'כוכין' מקלקר זה ליד זה. כל כוכ מורכב מתקרה וקירות בלא תחתית [מלבד פתח הכוכ, שבו יש מסגרת מקלקר גם מלמטה], כשהמת מוכנס מהצד ומושכב על שכבת עפר שע"ג הבטון. [אופן זה קיים בין במבני קברים שתחת כיפת השמים, ובין במבני הקברים החדשים שהוצמדו לקירות המנהרות החדשות שתחת הר המנוחות⁷]. לאחר הכנסת הנפטר מחזירים את הקלקר לפתח הכוכ. ולאחר שמשפחת הנפטר עוזבת את המקום, חוזרים העובדים ומקבעים את הקלקר למקומו באמצעות חומר איטום והדבקה שמורחים מסביב לפתח הכוכ.⁸ במועד 'הקמת המציבה' מצמידים אל הקלקר לוח העשוי מאבן שיש, שעליו מופיע הכיתוב המציין את שם הנפטר. ראה תמונות 5-10 מהר המנוחות.

תמונה 5: במנהרות הר המנוחות מכינים כוכי קלקר להניח זה בצד זה

7 כמתואר בלווי תמונות במאמרי 'הקבורה בכוכי מנהרות הר המנוחות', בית אהרן וישראל שבט-אדר תשע"ח.

8 השלט הזמני עם פרטי נפטר מודבק אף הוא אל הקלקר, כפי שרואים בתמונה 10 (בכוכ העליון השמאלי).

קבורת שדה: את קבורת שדה שהיתה נהוגה עד כה, תיארונו לעיל. לאחרונה הוצע להשתמש במקום ב'לבנים' - במשטחי 'קלקר', הן בצדדי המת והן מעליו. כשהמת עצמו מושכב ע"ג עפר. [ראה חוזר מנכ"ל משרד הדתות תשע"ח 2]. ולפננו יתברר אם יש בזה חסרון כיון שהמת נמצא על הקרקע.

במאמר זה השקעתי רבות לברר המציאות ולפיה את ההלכה, אכן יתכנו שינויים בין עיר לעיר ובין ח"ק לח"ק, וכן אצל כולם בעתיד.

ב. דין קבורה במתקני קלקר מעל גבי האדמה

כשמתקן הקלקר עם המת לא מונח בחפירה בתוך האדמה, אלא מעל פני הקרקע, והמת מוטמן בתוכו כשתחתיו קלקר [כגון המת העליון במכפלה], וכן מצדדיו, וכן מעל גביו. באופן זה המת מנותק לגמרי מהקרקע, ונמצא שקבור בארון שע"ג האדמה שבזה מפורש דינו בגמ' סנהדרין מו: שאינו מקיים מצות קבורה ועובר משום בל תלין.

וזה יותר חמור מאשר מכפלות מבטון שנבנות מעל הקרקע, ויבואר בהקדם המבואר במאמרי 'מכפלה-זוגית' [בליווי תמונות], קובץ מוריה שבט תשע"ז, ובו תיאור של בנית המכפלות מבטון מעל פני האדמה, דלכאורה הוא כמו בנית כוכין מבטון מעל פני האדמה, בפרט כשיש בטון גם תחתיו. ודין כוכי בטון מעל פני האדמה - לסוברים שאינה קבורה כלל ועכ"פ שחסר בכפרה של המת, ה"ה במכפלות מבטון, וה"ה בנד"ד במכפלות מקלקר. גם לאלו שציידו דחשיב קבורה כיון שבטון עשוי מעפר - זה הרי לא שייך כלל בקלקר, ופשוט.

והגם שעשוי מנפט שמקורו באדמה, מ"מ אינו מועיל כדמוכח מהאג"מ (יו"ד ח"ג קמב, סוף אות א) גבי ארון פלסטיק בתוך

תמונה 9: סתימת פתח הכוך ג"כ מקלקר
[בד"כ הוא שלם, רק כאן הוא נשבר מעט]

תמונה 10: כוכי הקלקר הנ"ל
בהר המנוחות מעל האדמה

דגש חשוב שמסר מהנדס קבורת הקלקר: כל קבורת הקלקר היא חדשה, ואין בה כל ניסיון איך היא תחזיק בקבורת מת, בפרט במתים זה על גבי זה. וא"א לדעת איך זה יחזיק את עומס המתים עם כל הנוזלים והגזים שמשחררים מהמתים בזמן עיכול הבשר. וכן את כל האנשים המהלכים מעל כל המתקן. ואף שניסו לעשותו חזק, מ"מ ניסיון עד כמה צריך, אין עדיין. ונקודה זו חשובה מאוד גם הלכתית, דמלבד ביזוי המתים שיכול להיות אם יקרוס כל המבנה ח"ו, הרי שיש בזה גם השלכה הלכתית, דהר"ן (סנהדרין מו:) כתב הטעם שקוברים מת בקרקע הוא 'מפני שהיא תכלית הענין שאין לך גניזה גדולה ממנה'. ממילא במקום שיש חשש שיקרוס המבנה ח"ו, יש לחוש שאין זה 'גניזה' כראוי.

ואינו נחשב כאילו יש כאן מתקן בתוך גבעת עפר. אלא להיפך כיון שיש רק קצת עפר נחשב שמעל מתקן קלקר יש קצת רגבי אדמה. ויתכן שתלוי בעובי שכבת הבטון, ואיך שהדבר נראה בשעת בנייתו.

לסיום בירור אופן זה, נדגיש שגם אם נחשיבו כמחובר לקרקע, מ"מ כ"ש שיש בו את הבעיות שיתוארו בסמוך על קבורה בארון של קלקר.

ג. דין קבורה במתקני קלקר

מתחת לפני האדמה, כשהנפט מוקף מכל צדדיו בקלקר

גם באופן שמתקן הקלקר עם מת מונח 'בחפירה בתוך האדמה', אף שהכל בתוך האדמה, מ"מ כלפי המת העליון, הרי הוא כמוטמן בארון קלקר, כיון שבכל צדדיו וגם תחתיו יש את הקלקר. ולפינו יתברר דין קבורה ב'ארון' בתוך האדמה בכלל, וארון מ'קלקר' בפרט. [חלקם כבר התפרסמו על ידי, וכעת נערכו מחדש ביתר בירור ותוספת].

דין קבורה בקרקע ובארון

מבואר בגמ' סנהדרין (מו:) שמצות קבורה היא לקבור את המת בתוך האדמה ולא בארון ע"ג האדמה מהפסוק 'כי קבור תקברנו'. והיה אפשר להבין שכ"ז בארון מע"ג האדמה, אבל בארון בתוך האדמה לא התפרש במפורש. אבל מצינו בירושלמי (כלאים ט ג) שרבי ציוה בצוואתו 'ותהא ארוני נקובה בארץ'. ופירשה הרמב"ן (תורת האדם, שער הסוף-ענין הקבורה): 'פי' שיטלו הדף התחתון שבארון וישכיבוהו על הארץ שקבורת קרקע מצוה. והוסיף: ולא תימא משום חביבותא דארץ ישראל - [משום דברים לב, מג) וכפר אדמתו עמו, עי' וז"ל: מסתבר שבכלי אדמה אף שלא נצרפו בכבשן כיון ששם כלי עליו לא נחשב קבורה בקרקע, וקבורה בארון דאיתא בסנהדרין דף מ"ו ע"ב שלא סגי קבורה בארון אלא דוקא בקרקע, שמשמע על כל מין ארון אפילו מאדמה אין לקבור כשהוא ע"ג קרקע אלא דוקא בקרקע ממש. עכ"ל.

האדמה עצמה, דחילק להדיא בין בטון שהוא עפר, לבין פלסטיק, הגם שפלסטיק מיוצר מנפט, ועד כדי כך שכתב לגבי ארון מבטון שבתוך האדמה שגם באופן שמותר וכדלהלן, מ"מ כתב: 'אך אולי כדי שלא יטעו למילף מזה להתיר לקבור בארונות של מתכות ויעשו גם ארונות מפלאסטיק, טוב לתקן שיורידו תחלה את הקופסא של הבטון לבדו וכו' ואח"כ יורידו את ארון המת לשם וזה כדי לתקן. עכ"ל. וראה להלן טעם הדבר.

[יצוין שאם יעשו את מתקן הקלקר באופן של 'כלי', לא מועיל גם אם יהיה עשוי מעפר ממש, וכדכתב האג"מ (יו"ד ח"ג קמב, א) דהקבור בארון - אפי' העשוי מאדמה - המונח ע"ג הקרקע אינו קבורה.⁹ ולפי"ז גם לא יועיל שיחברו חיבור גמור לקרקע, כיון דחקו ולבסוף קבעו לא הוי חיבור, ורק יש לדון מצד כלי המשמש עם הקרקע, והארכתי בזה ובמסתעף במאמרי 'הקבורה בכוכי מנהרות הר המנוחות' הנדפס בקובץ בית אהרן וישראל שבט-אדר תשעח].

אמנם חכ"א טען שהיות שמעל מתקן הקלקר מניחים שכבת בטון דקה, הרי דין הבטון כעפר ונחשב שכל המתקן מכוסה עם עפר, והרי"ז כבניית כוכי קבורה בתוך גבעת עפר מלאכותית, שמסתבר שדינו כקובר בתוך הקרקע. עכ"ד. והנה ראשית, גם בגבעת מלאכותית - אין הדבר פשוט, ויש שתלו זאת במחלוקת לענין עפר תלוש ולבסוף מחובר אם נאסר בהנאה מדין המת או לא, שהיא מחלוקת רבנו ישעיה והטור (יו"ד סי' שסד) - עי' שו"ת בית יצחק (יו"ד ח"ב סי' קס-קסא), ושו"ת מנחת יצחק (ח"י סי' קכב), וע"ע באג"מ (יו"ד ח"ג סי' קמב), ואכמ"ל. גם אם נניח שגבעת עפר מלאכותית דינה כקרקע, מ"מ יתכן שהציפוי בטל למתקן הקלקר, כיון שהעיקר זה הקלקר,

9 וז"ל: מסתבר שבכלי אדמה אף שלא נצרפו בכבשן כיון ששם כלי עליו לא נחשב קבורה בקרקע, וקבורה בארון דאיתא בסנהדרין דף מ"ו ע"ב שלא סגי קבורה בארון אלא דוקא בקרקע, שמשמע על כל מין ארון אפילו מאדמה אין לקבור כשהוא ע"ג קרקע אלא דוקא בקרקע ממש. עכ"ל.

יותר לשכב על העפר ממש שנאמר כי עפר אתה ואל עפר תשוב. עכ"ל. ונראה דעיקר דין קבורה שתהיה בקרקע, ולא רק מצוואת רבי.

וכ"כ להדיא בערוה"ש (שם ב): מיהו אע"ג דבכה"ג אינו עובר עליו, מ"מ עיקר מצות הקבורה שגוף האדם יושכב על הקרקע ממש כדכתיב (קהלת יב ז) וישכב העפר על הארץ כשהיה, וזהו עיקר תיקון האדם. עכ"ל.

ונטעים שאף שהארון בתוך הקרקע, מ"מ יש כאן כעין חציצה בינו לבין הקרקע, ואעתיק בזה לשון חד מקמאי רבנו חיים פלטיאל עה"ת (דברים לב, מג) בהתייחסו למעלת קבורה בעפר אר"י וז"ל בתו"ד: ואי משום דטמון בעפר והרי ארון ותכריכין מפסיקין בנתים ואחר שירקבו ארון ותכריכין הרי מעורב רקבובית עם עפרירות. עכ"ל.

ובהמשך יבוארו עוד ב' נקודות:
א] שהזוה"ק החמיר מאוד להניח את המת בעפר למי שלא תיקן ברית קודש כיוסף הצדיק, והובא בפוסקים. ב] שאין לקבור בארון משום שהבשר לא נרקב במהרה, ובפרט בארון שעשוי מחומר שלא נרקב במהרה.

תמיחת הפוסקים

על מנהג הכהנים והבכורים

מכח הנ"ל תמה הלבוש שם על מנהג הכהנים בזמנם לעשות ארונות שלימים, וכן תמהו הפרישה, ובתורת חיים (סנהדרין לח.), [והוסיפו גם ממנהג הבכורים]. ותיירץ הש"ך: 'ולפי מש"כ בדרישה (-צ"ל פרישה סק"ח) דבזמנינו שנותנים חרסית על פיו ועיניו הוי במקום עפר דבזמנם, ניחא, ע"ל דא"א לארונות שעושין עכשיו שלא יהיו נקובים בצדדים ובנקב סגי כדאיתא בטור ופוסקים. ונראית כוונתו ביישוב הא' דאין חיסרון בזה שהוא בארון עץ סגור כיון שיש חרסית שדינו כעפר על עיניו ובזה שפיר מתקיים כי עפר אתה.

כתובות קיא.] אלא אפילו בחוצה לארץ דכתיב ואל עפר תשוב.

וסיים הרמב"ן: נמצינו למדין שהעושה ארון למת ומניחו בבית הקברות אינה קבורה, ובכלל מלין את מתו הוא ועובר עליו, ואם עשה ארון וקברו בקרקע אינו עובר עליו, ואף על פי כן יפה הוא לקברו בארץ, דקבורת ארץ ממש מצוה כצוואתו דרבי ואפי' בחו"ל. עכ"ל.

ושוב הקשה: ומה שנהגו חכמי ישראל בתלמוד בארונות. ויישב: לאחר עיכול הבשר הוא כדאמרינן בירושלמי, או שהיו נוקבין ארון לארץ. ע"כ. וכוונתו ביישוב ראשון לירושלמי (מו"ק א ה): בראשונה היו קוברין אותו במהמורות (פי' בשוחות עמוקות), נתעכל הבשר היו מלקטין את העצמות וקוברין אותם בארונם, אותו היום היה מתאבל, למחר היה שמח, לומר שנינוחו עצמות אביו מן הדין. והובא בשו"ע (יו"ד שסג ד). אבל קבורה ראשונית אסור בארון. וביישוב שני, כוונתו לצוואת רבי לנקוב הארון, וכפי שפירשה הרמב"ן גופיה וכדלעיל, שצויה להסיר דף תחתון.

ובר"ן סנהדרין (מו:): כתב: וכן היה מנהג התלמוד בקבורת הכוכין שהיו נותנין שם את המת כשהוא מונח בארון אבל מפני שאמר הכתוב 'כי עפר אתה ואל עפר תשוב', ואמרו בהגדה שהעפר הוא רפואתו, טוב לקיים בו קבורת קרקע ממש שלא בהפסק וכן מנהגנו בגירונ' ובגלילותיה. עכ"ל.

והטור (יו"ד שסב) העתיק לרמב"ן, וכ"פ בשו"ע, ובבהגר"א ציין להנ"ל.

עיקר מצות קבורה בקרקע בלא ארון

ברמב"ן נראה שלקבור בקרקע עצמה בלא ארון היא מצוה 'אל עפר תשוב', ודין 'יפה', ובכלי חמדה (חיי שרה ב') העתיקו שבל"ז לא מקיים מצות קבורה בשלימות. [וכנראה הבין את הלשון 'יפה', מלשון יופי של שלימות]. ובלבוש כתב: 'ומ"מ יפה לקוברו בקרקע ממש אפילו בחו"ל, דסתם קבור בארץ ממש משמע, ועוד דנוח לו למת

סכנה לנפש שקבורה בארון

בחכמ"א (קנח א) כתב: 'ויש מקומות שמניחים כהנים ובכורים בארון לחשיבות, והוא מנהג רע, דאע"ג דהאחרונים למדו זכות כיון דא"א שלא יהיה בארון נקבים מן הצד ובנקב סגי, מ"מ עדיין לא פלטו ממה שהחמיר בזהר מאוד שלא להניח שום אדם בארון אלא שיודע ששמר ברית קדש כיוסף הצדיק שנא' ויושם בארון, אלא יותר טוב לקברו בקרקע. עכ"ל.

וכוונתו לזוה"ק (ויקהל ריד): ותוכנו בקיצור (ע"פ מתוך מדבש) הוא: בכה ר' אבא וכו', ומי שפגם את הברית קודש ונכנס בארון לאחר מיתתו וכו' אוי לו שפגם אותו במותו במה שנכנס לארון, אוי לו מאותו עונש המוכן לו וכו', אוי לאותה בושא שנוקמין ממנו נקמת עולם, ואינו נטהר מזה לעולם וכו'. עכ"ד. [והמשך דבריו יבואו בסמוך]. וכן הזהירו המקובלים, והביאם הגר"ח פלאג"י (נפש חיים אות א סי' צ"ב).

ובערוה"ש (שם א-ג) כתב: 'התורה הקפידה שגוף האדם יהיה טמון בקרקע כדכתיב ואל עפר תשוב וכו' ואם נתנו בארון וקברו בקרקע וכו' אע"ג דבכה"ג אינו עובר עליו מ"מ עיקר מצות הקבורה שגוף האדם יושב על הקרקע ממש כדכתיב וישב העפר על הארץ כשהיה וזהו עיקר תיקון האדם וכו' והזהר והמקובלים האריכו הרבה בזה ופשטא דקרא כן הוא וכו' ולכן אצלנו המנהג הפשוט להשכיב את הגוף על העפר ממש וכו'. עכ"ל. וכן העיד בספר עלי תמר (נולד בפולין תרנ"ו, פסחים פ"ח ה"ח, מו"ק פ"א ה"א) שהמנהג בחו"ל להניח המת ע"ג העפר ממש ולא בארון. וכן נהגו בחו"ל כבר מאות בשנים, עי' היטב במהר"ל מפראג בגור אריה (במדבר י"ט טז) דכתב במפורש שנהגו בזמנו לקבור כמו שצוה רבי, להניח המת בלא ארון אלא בקבר עם כסוי מלמעלה ומהצד. וגם בלבוש ובש"ך הנ"ל מוכח כן, דרק לכהנים ולבכורים עשו ארונות משמע

ויישוביו צע"ג כפי שתמה ב'שבט יהודה' שם (לבעמח"ס מטה יהודה על אר"ח שמביא המ"ב בכ"מ), על יישוב א': צ"ע דימויו לדרישה כיון דדבריו נסבו על הטור, על המנהג שנהגו בזמן הגמ' שהמת הונח בכוח שבמערה מתחת האדמה, ובכ"ז צריך להניח עליו עפר, וע"ז כתב הדרישה שבזמננו החרס הוא במקום עפר, אבל בכה"ג שהוא בארון עץ ולא מונח על האדמה מהיכ"ת דסגי בקצת חרסית על עיניו. והניח בתימה. ועוד יש להעיר דמהפרישה עצמו שתמה ע"ז ולא יישוב לפי דבריו בחיבורו הדרישה, מוכח שאינו מועיל לנד"ד.

ועל יישוב הב': תמה בשבט יהודה שמש"כ הטור בשם הירושלמי שהארון תהיה נקובה משמע שהנקב למטה ולא סגי מהצד. [ועוד יש להקשות דברמב"ן ובטור פירש מילת 'נקובה' - להסיר את כל הדף התחתון, ומפורש שלא מועיל נקב], ועוד הוסיף שאין ראיה מהירושלמי כיון דאיהו מיירי לאחר עיכול הבשר, ואין ראיה לקבורת מת שהוא לפני שנתעכל.

ועל עצם מנהג הבכורים הוכיחו האחרונים שאינו מנהג קדום הוא, במנחת פתים (אריק, על השו"ע שם) הוכיח מגמ' בכורות (יב:) שאין חילוק בקבורה בין בכור לסתם אדם. ובספר 'הכנה דרבה' (לגר"מ גרינוואלד אב"ד חוסט, אות לג) הוכיח מרבי עצמו שהיה בכור (וכ"ה בירושלמי ריש ע"פ, הע' המהדיר במהדו"ב), וצוה להסיר דף תחתון, וכע"ז צוה הוא עצמו אף שהיה בכור.

ואכן למעשה הפוסקים לא סמכו על יישובים הללו, הן האחרונים שתמהו על המנהג וכו"ל, הלבוש, הפרישה, והתו"ח הנ"ל, והן האחרונים אחרי הש"ך, החכמ"א (להלן), ערוה"ש (להלן), בעל יש"א ברכה (להלן), ובהכנה דרבה הנ"ל כתב שהיישובים הנ"ל שינויי דחיקי, וכן ראה בשו"ת אפרסקא דעניא (ח"א קצה). וכן רואים ממנהג חו"ל ואר"י רבות בשנים.

שלכולם לא עשו כן, וגם עליהם תמה הלבוש וכן"ל.

המנהג מבריע את ההלכה

מבואר שהמנהג הפשוט הוא לקבור את המת ע"ג עפר ממש ולא בתוך ארוך כלל גם לא נקוב, הן בחו"ל מאות בשנים, כעדות הר"ן סנהדרין שם על מקומו, וכעדות המהר"ל מפראג, עד התקופה האחרונה שלפני השואה, כעדות הערוה"ש, וספר עלי תמר (נולד פולין תרנ"ו), והן באר"י זה רבות בשנים כעדות הראשל"צ היש"א ברכה, והגשה"ח.

ממילא גם אם נניח דנידוננו תלוי במחלוקת הפוסקים, מ"מ מפורש בגמ' ובפוסקים בהרבה מקומות, שיש כח למנהג להכריע את ההלכה במקום מחלוקת או ספק¹⁰, וא"כ יש לך מנהג ברור שמכריע נידון זה. וממילא גם הש"ך ועמיה יודו שיש להקפיד ע"ז, דהא כל מה שנדחק הוא בגלל המנהג שהביא הלבוש, ועד כמה שכבר לא נהגו כן, אלא אדרבה הקפידו להיפך, ממילא לכו"ע יש להקפיד על הדבר.

וטעם למנהג אר"י שלא מכסים המת בעפר ישירות, אלא ע"ג אבנים שטוחות (באלאטעס) הנתמכות באבנים שבצדדים [ואם אין אבנים מניחים קרשים], וכמ"ש בגשה"ח (שם אות ד), מקורו בלבוש (יו"ד שסב, ב) שמכסים המת בדף ולא להשליך על פניו ישירות עפר מפני שהוא בזיון לו [והוא עפ"י רב נטרונאי גאון המובא בטור (שם), וכן הביאו הש"ך], אמנם גם ע"ז כתב החכמ"א (שם סי' ב) וז"ל: 'ומ"מ מי שיש לו עפר ארה"ק מפזרין על גופו, והעיקר על ברית הקדש ואין בזה משום בזיון', וכ"כ בערוה"ש (שם סעי' ג): ולכן אצלינו המנהג הפשוט להשכיב את הגוף על העפר ממש וליתן עליו קרשים¹¹ ועפר, ובטור כתב בשם

וכן באר"י רבות בשנים קוברים את כל המתים בלא שום ארון, וחז"י שהקפידו לא להסתמך על הנך שינויי דחיקי, ומנהג זה 'מזמן הקדמונים', כפי שהעיד הראשל"צ בעל היש"א ברכה בספר שמחה לאי"ש (נולד תקע"ז, יו"ד סי' א), וצינו בגשה"ח (לגרימ"ט, ח"א פט"ז אות א סק"ג). ושם בשמחה לאי"ש הביא לזהר הנ"ל לקבור בקרקע עצמה וסיים: 'ואחר ראות דברי הזה"ק הללו, איך לא יסתמר שער האדם, איך יערב אל לבו ולהניח המת בארון'. ושלכן הקפידו בירושלם בזה. [וע"ש יישוב תמיהת הלבוש].

ובילקוט יוסף (אבלות מ"ה קבורה א) כתב: וכן נהגו בירושלים, שהמתים המובאים בארונות מחו"ל להקבר בירושלים, מוציאים אותם מן הארון וקוברים אותם בקרקע, ואנשי הח"ק מכינים חומר חיטוי [ליזול] להעביר את הריח אם יהיה. ומה שיש הרוצים לשנות מן המנהג לקבורו עם הארון, יש בזה משום פגיעה בכבוד המתים, שבודאי רצונם להטמן באדמת ישראל, ועוד שהוא נגד המנהג המקובל בישראל. ולכן יש לעמוד על המשמר שלא לשנות דבר מן המנהג הקודם, ולא לפרוץ בכגון אלה במנהגי ישראל הקדמונים וכו'. עכ"ל. ומקורו שם יבי"א (ח"ז יו"ד לד, א) עפ"י הר צבי (יו"ד רסט).

ומבואר כאמור בחכמ"א דעל דברי הזהר, לא מועיל נקב, אלא צריך להניח המת על העפר ממש.

10 ע"י מנחות (לב.), יבמות (קב.) ועוד, ירושלמי (יבמות ז ג), רמב"ם (סנהדרין ו ב, שמיטה ויובל י ו), רמ"א (חו"מ כה, ב) עפ"י תשובת הרשב"א. ומנהג כזה המכריע את ההלכה שונה מסתם מנהג ולא מועילה לו התרה, כמבואר במהרש"ם (יו"ד מ) שהובאה בפר"ח (תצו מנהגי אר"י ב). והאריך בזה ידידי הגר"מ פטרפרוינד במאמרו בעץ חיים (באבוב) ניסן תש"פ.

11 כעדותו על קרשים, כתב גם בעלי תמר הנ"ל, והעיר שהוא בשונה ממנהג ארה"ק שמניחים אבנים. [וע"ש מה שהעיר עפ"י על האו"ש פ"ז מטו"מ, וע"ע עין יצחק (יו"ד לב, ב)].

לעכל הבשר מהר'. עכ"ל. ומקורו מתשובת הרשב"א ח"א סי' שסט. וביאר הט"ז (סק"ג) 'שנאמר בשרו עליו יכאב, כל זמן שבשרו עליו יכאב, אינו נוח מן הדין'. עכ"ל. וע"ש בשלחן גבוה.

ויתכן שזה הכוונה במיוחד להר"ן הנ"ל: ואמרו בהגדה שהעפר הוא רפואתו, טוב לקיים בו קבורת קרקע ממש שלא בהפסק. עכ"ל. ש'רפואתו' אולי הכוונה שכך מתעכל הבשר ומתכפר במהרה.

וביערות דבש (ח"ב דרוש יא) ביאר שזה טעם צוואת רבי להסיר דף תחתון של הארון כדי שיבלה גופו בארץ, ובזה ביאר גרסת המדרש (ב"ר ק ב) והירושלמי (סוף כתובות) שצויה כן 'מפני המבול', שהכוונה מלשון 'בלה', שכך גופו יבלה וירקב בארץ במהרה.

ומה שמצינו בחז"ל (שבת קנב:) עה"פ רקב עצמות קנאה, שמי שלא קינא לא נרקב, ומבואר שיש מעלה לא להרקב, אין הכוונה לבשר אלא לעצמות, כמבואר בפסוקים שהביאה הגמ', וכן פי' הגר"ר אלעזר משה הורוויץ בב"ב (יז). את תירוץ התוס' בב"ב שם (ד"ה שבעה) שהביא גמרא זו, ויסוד הדברים כבר כתב המהרש"א ב"ב שם, ועיקר הדבר לחלק בין עצמות לבשר מפורש בזוה"ק הנ"ל (רק דלא נתפרש שם אם בצדיק זה שונה). ורק ז' צדיקים לא שלטה בהם רימה כמבואר בגמ' ב"ב שם, וטעם הדבר שאצלם זה שונה התפרש יפה במלבי"ם פ' ויחי (בראשית נ ב) אהא דיוסף צויה לרופאים לחנוט את אביו ובזה מנע עיכול הבשר ע"ש. [אלא דהמהרש"א כתב שתוס' לא כיון לזה, היות דבגמ' שבת שם לא משמע כן, היות וקאמר ליה ליקום מר לגויה דביתא, וכן ע"י ביעב"ץ בהגהותיו ב"ב שם (מהדורת וגשל), ולכאור' יש לדחות הראיה ושהכוונה לעצמות, וכן מצאתי מפורש בספר הקדמון עבודת הקודש (לרבי מאיר גבאי, שנת ה'ש"כ, ח"ב פכ"ח), שהכוונה לעצמות, ושאינן הגמ' חולקת על זה. ומהר"ם לעניננו, בלא"ה כ"ז לא נוגע

הגאון דליתן עפר על פניו יש בזיון ולא נכון לעשות כן ולא כל המקומות שוין בדבר ע"ש ומיהו מעט עפר שנותנין כיון שלטובתו עושין אין זה גנאי דדווקא הרבה עפר יש גנאי [פרישה אות ו], ועתה נהגו ליתן מעט מעפר א"י. עכ"ל.

ארונו של יוסף

אלא שיש לתמוה מכ"ז מיוסף שנקבר בארון, כמפורש בתורה (ויחי נ כו) ויישם בארון במצרים. ועמדו ע"ז האחרונים, ע"י שפתי כהן עה"ת (לגורי האריז"ל) שם, חכמ"א הנ"ל וערוה"ש שם, אבנ"ז דלהלן. ועל מש"כ הרמב"ן ר"פ חיי שרה, ע"ש בכלי חמדה.

הנפש מתייסרת כשהבשר לא נרקב מהר

איתא בפסוק באיוב (יד כב): 'אך בשרו עליו יכאב ונפשו עליו תאכל'. ודרשו חז"ל וכדלהלן שכל זמן שבשר המת קיים יש דין על הנשמה ואין לו עדיין כפרה.

כן מבואר בזוה"ק פ' שלח (ח"ג דף קע). שכל זמן שבשר האדם קיים בקברו, יכול השטן לקטרג, משנתעכל הבשר, הגם שהעצמות קיימות, אינו יכול לקטרג, ואין עליו יותר דין. וראה עוד בסמוך בשמו.

והיא משנה מפורשת בסנהדרין (מו). נתעכל הבשר וכו', ופירש"י: כבר נתכפר במיתתו ובבזיונו. ובגמ' (מז:): מבואר שרק אחר העיכול יש כפרה. וברמב"ם (בפיה"מ סוף"ו): 'לפי שאין מתכפרין עונותיהם אלא עד שיתאכל הבשר'. [ומה שיש מ"ד בגמ' שם דכפרה, מכי חזו צערא דקברא פורתא, ע"י באג"מ דלהלן שהוא רק בהרוגי ב"ד].

וזה מש"כ בירושלמי הנ"ל: נתעכל הבשר מלקטין העצמות וכו' למחר יהיה שמח לומר שנמלטו עצמות אבותיו מן הדין. ע"כ. וביאר הפרישה (יו"ד שסב יא): 'כל זמן שבשרו עליו יכאב נפשו עליו תאכל, ואם כלה הבשר שוב אין נפשו עליו תאכל'.

וכן מבואר בפוסקים, דכתב הרמ"א (יו"ד שסג ב) וז"ל: 'מותר ליתן סיד עליו כדי

לרובא דאינישי שאינם בדרגת הנך צדיקים¹²].

לבן אין לקבור בארון

[ובפרט כשאינו נרקב מהר]

ולכן כתב בזה"ק פ' ויקהל (ריד:)] בהמשך לדבריו שהבאתי לעיל, שאפי' מי שלא פגם בברית קודש וכנ"ל, ודלכן עליו לא נאמרו הדברים הנוראים הנ"ל, מ"מ אם יודע בעצמו שאינו נקי וטהור מכל פגם בעולם, יותר טוב שלא יכנס בארון, מטעם זה שכ"ז שהבשר לא מתעכל הנשמה נידונה בגיהנום ולא נכנסת למנוחתה. וכ"כ בזהר (תרומה קנ"א:): בין על צדיק ובין על רשע, והביאו במעבר יבק (מאמר ב כז). [ועי' שמחה לאי"ש הנ"ל על חילוק הלשונות בזה"ק בב' המקומות הנ"ל].

וכן ביאר הצ"ח בגמ' ברכות (יח:): 'איני יכולה שאני קבורה במחצלת של קנים' וז"ל: שכל זמן שבשר הגוף קיים אין הנפש יכולה להפרד ממנו עד שיכלה בשר הגוף לגמרי ואז עולה הרוח למעלה, ולכך המצוה לקבור בקרקע כמבואר בסנהדרין (מו:): כדי שירקב הגוף מהרה, ולכך התכריכין הם של פשתן הכלים ונרקבים מהרה שלא יעכבו רקיבת הגוף. וזו שנקברה במחצלת של קנים שהיתה אמה עניה ולא היה סיפוק בידה להלבישה תכריכין של בגדי פשתן, וקברה אותה בעיטוף מחצלת של קנים, וזהו אינו מתרקב כל כך בנקל, נשאר גם הגוף קיים בבשרו ולא היתה יכולה להפרד ולעלות למעלה וכו'. עכ"ל. והביאו המלבי"ם ר"פ חוקת.

העולה לענין קבורת ארון

העולה שישנם בארון כמה חסרונות: א] שאינו קבור בארץ ממש (לבוש). ולכן

מבטל עיקר מצות קבורה. (ערוה"ש). ב] אין בו קיום מצות 'ואל עפר תשוב' (רמב"ן). ג] ע"פ קבלה צריך להיות בעפר למי שלא תקן ברית קודש. (זהר שהובא בפוסקים). ד] צריך להיות בעפר כדי שהבשר ירקב במהרה. (ר"י אייבשיץ ע"פ חז"ל, וכ"ה בזהר), וכ"ש לא להקבר בארון שלא נרקב במהרה. (צל"ח).

נקבים או מעט עפר. אם מועילים להסיר החסרונות הללו: הש"ך לימד זכות שבכה"ג אין חסרון א'-ב'. והאחרונים הנ"ל לא קבלו דבריו, והוסיפו שחסרון ג' עדיין קיים. ועל חסרון ד' יבואר להלן דג"כ לא מועיל.

כעת יש לברר האם יש הבדל מאיזה חומר עשוי הארון, גם בזמן חז"ל שקברו בארון. וכן יש לברר אם לפי הש"ך יש חילוק מאיזה סוג עשוי הארון כדי שיועילו בו נקב.

ולכן איסור גדול

לקבור בארון שלא נרקב מהר

כתב האג"מ (יו"ד ח"ג קמג) בהתייחסו לקבורת כוכין מעל האדמה שהיתה מצויה אצל הגויים והרפורמים בארה"ב, ונקראה 'מאזליאוס', כתב כמה חסרונות, ואחד מהם וז"ל: 'וגם איכא עוד איסור דכל זמן שלא נתעכל הבשר לא נתכפר עדיין והוא נידון, ולאחר עיכול הבשר איכא כפרה כמפורש וכו' - [והעתיק את הרמ"א והט"ז הנ"ל] וכו' וא"כ למנוע העיכול עושין רעה גדולה להמת שהוא איסור גדול לצערם דהא בשביל שיש להמת צער חרדת הדין אסור לפנות מת ממקום שנקבר כדכתב הש"ך וכו' אף שהוא רק צער של חרדת הדין, ורק על זמן קצר דהא רואה שאין מביאין אותו לדין, וכ"ש מניעת העיכול שהוא צער דעונש הדין ממש,

12 ועל מה שמפורסם שהגר"א היה גופו שלם כשהעבירו את קברו לבית הקברות החדש בוויילנא כ- 150 שנה אחר פטירתו לערך - מהעיון בעדויות המוסמכות של המשתתפים בהעברת עצמותיו עולה, שהעידו 'שהיה שלד גופו שלם', עדות תלמיד הגר"ש שקאפ מוויילנא להגר"ר יעקב אדלשטיין זצ"ל (ספר הגאון ח"ג עמ' 1145), דהיינו שעצמותיו היו שלימות ומחוברות זל"ז, וזה דבר גדול, אבל על הבשר לא העידו שהיה שלם. [ורק הוסיפו (שם) ששערותיו מעל מצחו שהיו זקופות ותלו זאת בהקפדתו על תפילין כל היום, ולפי"ז היה שם קצת בשר, ויל"ע].

עוד טעם דוקא לעץ, כיון שצומח מהאדמה דינו כאדמה, כ"כ בשו"ת תשובות והנהגות לגר"מ שטרנבוך (ח"ד רעד, אבלות ג' הע' ח).

ארון פלסטיק או קלקר

מזה אנו למדים שגם לפי הנהוג בזמן המשנה לקבור בארון, מ"מ אין לעשותו מחומרים שאינם נרקבים במהרה. ולכן יש לברר מהי המציאות בזה בחומר המכונה 'קלקר'.

על הקלקר - התפרסמו כמה מאמרים, שבהם נכתב שהוא יכול להחזיק מעמד אפילו יותר מאלפי שנים בלי להתפרק. כיון שהוא דוחה חומצות, מלח, וחומרי קורוזיה. רק בשמש הוא לא עמיד, וגם בעלי חיים יכולים לנגוס בו ובקיבה שלהם הוא מתפרק. ולכן בהמלצות איטום מתחת לאדמה, מומלץ להשתמש גם בקלקר. ע"כ. ועל הפלסטיק - הוא חומר המיוצר מנפט ועשוי מולקולות בעלות קשרים רבים. הדבר מקנה לו עמידות גבוהה, אך גם גורם לכך שהתפרקותו איטית ביותר ונמשכת מאות שנים. ע"כ.

ולפי"ז נבין מש"כ בשו"ת אג"מ (יו"ד ח"ג קמב, סוף אות א) כתב דאין להתיר ארון ממתכת או מפלסטיק, ועד כדי כך שכתב לגבי ארון מבטון שבתוך האדמה שגם באופן שמותר וכדלהלן, מ"מ כתב: 'אך אולי כדי שלא יטעו למילף מזה להתיר לקבור בארונות של מתכות ויעשו גם ארונות מפלאסטיק, טוב לתקן שיורידו תחלה את הקופסא של הבטון לבדו וכו' ואח"כ יורידו את ארון המת לשם וזה כדי לתקן'. עכ"ל. ויש להוסיף שהוא אף שפלסטיק מיוצר מנפט שמקורו באדמה. ולפי"ז ה"ה בקלקר, שהגם שמקורו מנפט שבאדמה, יאסר לקבור בו.

ארון חרס

לפני שנברר דין קבורה בארון מ'בטון' בתוך האדמה, נקדים דין ארון 'חרס'.

וגם על המשך זמן גדול שאסור. ומסיים שם: 'לבד החטא הגדול שיצטוו להמתים שאף תשובה לא יועיל עד שירצה את המת וימחול לו'. עכ"ל.

ארון עץ

כתב הרמב"ם (פ"ד מאכל ה"ד) בתיאור קבורת כוכין שבזמן התלמוד [שהיו תחת פני האדמה¹³] וז"ל: '...ומחזירין העפר והאבנים עליו, ויש להן לקבור בארון של עץ'. עכ"ל. והעתיקו הב"י (יו"ד שסב, ב). וכוונתו בכתבו 'ויש להן' שאפשר לקבור בארון, ולא שהוא חובה, שהרי מפורש במקורות הנ"ל דעדיף בלא ארון כלל, כן פירשו השד"ח מערכת ר"ה סי' א ד"ה חזר (ל-ד). [וכן יוכח המעיין בדבריו במקומות רבים שכוונתו בלשונות 'ויש להן' או 'ויש לו', לא שכך צריך לעשות, אלא שכך אפשר לעשות, כך שמעתי].

ומש"כ ארון עץ מפורש שאין לקבור בסוג אחר, ונר"כ לא ציינו מקורו. אבל בכמה ספרים מצאו מקורו ה"ה ב'כל בו-אבלות' (גרינוולד, ח"ב עמ' 85), ובשו"ת דבר יהושע (ח"א לב), ובקריית מלך (להגר"ח קניבסקי שם) שציינו למדרש ב"ר (יט ח): 'בתוך עץ הגן, א"ר לוי רמז לתולדותיו שיהיו ניתנין בארונות של עץ'. ויש להוסיף שבהגהות הרד"ל על המדרש שם כתב וז"ל: 'ולא של אבן, בכדי שיתעכל במהרה הבשר עם העצם'. עכ"ל. וכן מבואר ברש"י נזיר (נא). דעץ טבעו להתרקב בקרקע. והטעם לזה ביארו בספרים הנ"ל, דכתיב כי עפר אתה ואל עפר תשוב ולמדו חז"ל דהכפרה למת היא ע"י עיכול הבשר וכמשנ"ת לעיל, והטוב ביותר לעיכול הבשר הוא שהמת נמצא בעפר וכדכתב הרמב"ן בפ"י הירושלמי וכו"ל, ואם לא בעפר ממש, עכ"פ יש ליתנו בארון עץ שנרקב באדמה כמו עץ, וגם בזה יש לנקוב את הארון וכו"ל.

13 ודעת לנכון נקל שאין שום קשר בין כוכין אלו שהיו תחת פני האדמה, לכוכין שבונים כיום מעל האדמה, והתבאר ד"ז במאמרים שנוכרו בהקדמה למאמר.

בשנים, א"כ יתכן דלא מהני ארון חרס. [ובלא"ה העירוני שאין לדמות חרס לחרסית כיון שישנם כמה פירושים בראשונים בפי' מילת חרסית שנזכר במשנה ובחז"ל (כגון ע"י ר"ש כלים פ"ג מ"ז, ותוי"ט חולין פ"ו מ"ז, ועוד)].

וכן מצינו בשו"ת חת"ס להדיא דלא מהני ארון מחרס, דכתב (יו"ד סי' שנג) בשאלה של פניני עצמות לקבר אחר איך יעשו, האם יקברו את כולם יחד בארון אחד או בנפרד, וסיים: 'אבל בגובה - [לרובה] בין ארון לארון צריך דוקא הפסק עפר שראוי שיתעכל כל העליון אבל להפסיק במחיצה של חרס בגובה אינו נכון דאינו ממחר להיות עפר ומצוה שיעשה עפר כדכתיב כי עפר אתה כמ"ש הטור וב"י סי' שס"ג. עכ"ל. ומבואר דאפי' מחיצה של חרס מעל המת לא מהני, כ"ש ארון שלם מחרס. וביאר בשו"ת דבר יהושע (לגר"י אהרנברג, ח"א לב, ו) דס"ל דבחרס אין את הקיום של 'ואל עפר תשוב', וביאר טעמו דודאי מודה דחרס דינו כעפר כדמצינו בגמ' חולין (פח). דחרס דינו כעפר לגבי כסוי הדם, אלא דס"ל דהיות דבשביל הכפרה צריך להפוך העצמות לעפר, וזה ע"י לחות העפר מה שלא שייך בחרס כיון שהתייבש בתנור.¹⁴

ארון אבן

על ארון אבן, ע"י משנ"ת לעיל (ב'ארון עץ') בשם ב"ר והרד"ל, וכן לעיל (ב'ארון חרס') בשם מסכת שמחות והספרים דבר בעתו, כל בוי-אבלות, ודברי יוסף.

ומה שמבואר בירושלמי פסחים (פ"ח ה"ח) שליקטו עצמות בארונות אבן ועץ, ובקה"ע ובפ"מ ביארו שארון אבן דינו כקרקע - בשו"ת אג"מ (יו"ד ח"א רס, ח"ג קמב, א) שאין הלכה כירושלמי בזה אלא

כאמור שהרמב"ם הזכיר רק ארון עץ, אמנם במסכת שמחות (פי"ג) איתא ארון שפינהו אסור בהנאה, ואם היה של אבן יקבר, ושל חרס ישבר, ושל עץ ישרף, ונפסק בשו"ע (יו"ד שסג ה), וב'דבר בעתו' (לוינזון, נ"י תש"ז, עמ' 49) רצה להוכיח מזה שדרכם היה לקבור גם בארון של חרס אבל גאוני דורו דחוהו: א] בספר כל בו אבלות (גרינוולד, שם עמ' 86 בהערה) כתב שהמעיין שם יראה שמדובר על העברת עצמות המת אחר עיכול הבשר לקברי אבותיו ואת העצמות העבירו בארון אבן או חרס. [וכן מבואר בירושלמי פסחים ח, ח שליקטו עצמות בארונות אבן ועץ]. והוא כדחיית הרמב"ן הנ"ל על דברי הירושלמי במו"ק שקברו בארון. ב] בשו"ת דברי יוסף (להגר"י קאנוויץ, חתן הרידב"ז, יב) כתב לו: כי אפשר שלכתחילה אין לקבור אלא בשל עץ כמפורש ברמב"ם הנ"ל, בכל זאת הדין של איסור הנאה נוהג בדיעבד אפילו בשל אבן ומיני מתכות. עכ"ד. אמנם לעיל הבאנו מהש"ך שיישב מנהג הכהנים לעשות ארון עץ שלם ובתירוץ א' כתב 'ולפמ"ש בדרישה (סק"ח) דבזמנינו שנותנים חרסית על פיו ועיניו הוי במקום עפר דבזמננו, ניחא'. וכבר הבאנו מה שתמהו עליו, ומ"מ היה מקום לומר דאם חרסית מהני כמו עפר, ה"ה אם כל הארון עשוי מחרס. ומאידך יש לדחות, דכל מה שמצאנו בדברי הדרישה הוא כשגופו על האדמה ממש, אבל מהיכ"ת שיהני אם כל הארון עשוי כך, וגם לפי הש"ך שהביא דבריו באופן שהמת בתוך ארון (עץ), מ"מ כל דבריו הם לפי מה שסבר שמספיק עפר על פיו ועיניו, אבל לפי דברי גדולי האחרונים שהביא הש"ך שהתקשו בזה, וכן לפי האחרונים שאחריו הנ"ל שלא סמכו על זה, והצריכו שהמת יהיה כולו באדמה, וכפי המנהג הפשוט זה רבות

¹⁴ ומה שהתקשה למה החת"ס לא הזכיר שחולק בזה על הדרישה והש"ך, והניח זאת בשאלה (ורק נחית לבאר מה סברתם), לדברינו יתכן דלא פליגי וגם הם מודו דמחיצה שלימה מחרס או ארון שלם מחרס לא מהני. אמנם בשו"ת אג"מ שאעתיק בסמוך (לענין בטון) מבואר דלמד מדברי הש"ך בשם הדרישה דגם ארון שלם מחרס מהני. וע"ע בשו"ת עין יצחק (יו"ד לגב) מה שהזכיר בתו"ד.

הגר"מ פיינשטיין: חיוב מחאה

על קבורת בטון בתוך האדמה

אמנם מ"מ בעל האג"מ הבהיר בע"פ כך, דנשאל על תשובתו שהקל לקבור בתוך הבטון שבתוך הקרקע, האם הוא רק בדיעבד כפי שנשאל שם שעשו כן מפני חדירת הגשמים, או גם לכתחילה, והשיב - כמובא בספר 'י"ד משה' (תשובות האג"מ לר"י דרדק) ע"י מכתב נכדו, שהוא רק בדיעבד, כיון שלכתחילה צריך לקבור בקרקע ממש, ואמר שאף שבטון נחשב כקרקע, מ"מ אינו קרקע ממש. עכ"ד. והוסיף בתשו' נוספת שם: שיש למחות על דבר זה, אף שיתכן שלא ישמעו לו. עכ"ד. [עוד אמר, דכשקוברים שם, יש ענין ליתן שם עפר, ע"ש]. וכע"ז בס' מסורת משה - פסקי בעל האג"מ שרשם נכדו (ח"א עמ' שעד): 'ושאלתי רבנו בשביל הרב גינזבורג מאגודת הרבנים אודות ביה"ק של ישראל שעשה חוק שיהיה הבור של הקבורה או מכוסה לגמרי עם מלט או מכוסה מג' צדדים ורק רצפתו לא מכוסה, ואמר רבנו לא ידוע מהו השאלה, אבל אם אפשר למחות צריכים להגיד קודם כל, שאינו כדין שזה נגד מנהג ישראל, אבל לדינא בטון נחשב כקרקע ג"כ, ורק שאין בו המעלה שנקרב שזה מעלה לפי הנהגת ישראל וממילא אולי יש מעלה שהרצפה אינה מכוסה'. עכ"ל ספר מסורת משה. ויש לידע אם כוונתו למחות נגד הבטון גם כשהוא רק מהצדדים ולא ברצפתו. ונפ"מ לאופן שיש קלקר רק מהצדדים ומעל גביו ולא מתחתיו.

ובשו"ת מנחת יצחק (ח"ה סס"י צא) אסר בקיצור כיון שלא נהגו כיום לעשות ארונות מאבן או מחרס, ה"ה מבטון, וגם כדי לא לעשות חדשות.

ועי' בסמוך אודות בטון מזוין [אייזען-בעטאן].

ארון מתכת

למתבאר בחז"ל וברמב"ם שגם לנהוג בזמן המשנה לקבור בארון, מ"מ אין

כבבלי. [ומה שנמצא במערות קבורה עתיקים ארונות מאבן, אולי היה זה אחרי ליקוט עצמות, וכמו דחית הרמב"ן הנ"ל].

אמנם יש להעיר שגם אם אין לעשות ארון אבן, מ"מ אפשר לכסות את המת עם אבנים כמפורש ברמב"ם הנ"ל דלמרות שהצריך שהארון יהיה מעץ, ודייקו המפרשים שלא משאר סוגים, מ"מ כתב להדיא דאפשר לכסות באבנים ועפר, וביאר בשו"ת עין יצחק (יו"ד לגב) דדינו כעפר גבי"ז.

ארון בטון

ארון מבטון [מלט, צעמענט] - עפר ומים ואבני חצץ קטנות המעורבים זב"ז: אם חרס מהני וכן"ל, כ"ש בטון, דחרס הוא עפר ומים שנצרך בכבשן ובטון הוא עפר ומים צונן. אבל אם חרס לא מהני וכן"ל, יש לדון דמ"מ בטון דינו כעפר. אמנם כ"ז מצד דין עפר שבו, דבטון יותר דומה לעפר מאשר חרס, אבל לפי סברת החת"ס הנ"ל [ולביאור הדבר יהושע הנ"ל], דאינו ממהר לעשות עפר ואין בשר המת ממהר להתעכל, ה"ה בטון דלא מהני.

אמנם באג"מ יו"ד ח"ב (סס"י עח) השיב בענין 'בקבר במקום שמצוי מים אם יש לעשות בהקבר דפנות ורצפה מצעמענט (- בטון) השיב: 'דצעמענט (-בטון) הוא ג"כ עפר ונחשב קבורה בקרקע'. וכן בתשובתו יו"ד ח"ג (קמב, א) השיב על ביה"ק שמחמת הגשמים נופלים דפנות הקבר, ולכן נותנים ארון המת בתוך קופסא של בטון (צעמענט), ואותה מניחים בתוך הקרקע. והשיב: 'בטון הוא כדין עפר ובקרקע שהוא בטון היא קבורה מעלייתא כמו בקרקע של אבנים וכו', ועי' בפרישה (סק"ח) שהחרסים שנוהגין בזמננו ליתן על פיו ועיניו הוי במקום עפר והובא בש"ך (סק"א), אף שחרסית הוא משברי כ"ח שנצפרו בכבשן וכ"ש בטון שהוא מעפר קרקע כזה שלא נצפרו בכבשן אלא במים צוננין' עכ"ל. וע"ע בסמוך בשמו.

והמציאות כיום בבנית כמה מסוגי הקבורה בבטון שמשמשים בבטון מזוין במחיצות האופקיים (העומדים), כגון בכוכין שמעל האדמה, וכן שבמנהרות הר המנוחות, ואין פוצה פה.

ארון עץ מצופה בחומר אחר

בתשובות והנהגות לגר"מ שטרנבוך (ח"ד רעד, אבלות ג, הע' ח) כתב: ראוי הדבר שלא יהא צבוע, שמא צבע יש בו ממש ומפסיק, ואף שלנאותו אינו חוצץ, מכל מקום מבואר ברמב"ן במסכת ר"ה דכשצריך נגיעה אף שאין חציצה, מ"מ חשיב לא נגע, וטוב ליהוי נגיעה ממש, ולכן עץ כמו שהוא ממש עדיף, אבל לא נהגו כן. עכ"ל.

האם מועיל להניח עפר בתוך הארון

יש לברר אם בסוגי הארונות שאין לקבור בהם וכמשנ"ת, האם מועיל לפזר מעט עפר בתוך הארון - בלא לנקב את הארון.

והנה מצינו את האפשרות לתת קצת עפר ברמ"א (יו"ד שסג א): יש נוהגין לתת מעפר א"י בקבר, ויש למנהג זה על מה שיסמוכו. ע"כ. אמנם אין קשר לנידונו, דשם הוא כלפי המעלה להיקבר בעפר אר"י משום 'וכפר אדמתו עמו' כמפורש במדרש שעליו סמך הרמ"א. אבל עדיין לא שמענו מצד נידונו. ולכאור' נראה כך: כלפי המצוה של 'ואל עפר תשוב': מסתבר שלא סגי בהכי, והראיה מדבריו בעצמו שהצריך להסיר דף תחתון של הארון ולא אמר שיניחו עפר בארוננו, שזה דבר יותר קל. ובש"ך בתי' הא' לימד זכות דמהני ע"פ הדרישה, וכנ"ל שהשבט יהודה תמה שאין שייכות לדרישה. [ובלא"ה התבאר שהאחרונים לא סמכו על תירוציו להלכה]. וכלפי דעת הלבוש שצריך להיות 'קבור בקרקע ממש': פשוט שלא מהני מעט עפר זה. וכלפי מה שבארון הבשר

לעשותו אלא מעץ ולא מחומרים אחרים שאין דינם כעפר, אין לעשות ארון ממתכת. כ"כ באבנ"ז (יו"ד תעב, ו), ע"ש, וכ"כ האג"מ הנ"ל, וכ"כ בשו"ת דבר יהושע (שם) והביא מהגמ' חולין פח: גבי כיסוי הדם בעפר, דאין מכסין בשחיקת כלי מתכות, כיון דאינו עפר. וכ"כ בכל בו-אבלות (שם) לגבי מתכת בחריפות גדולה, והוסיף עוד טעמים לאיסור (חוקות הגויים, לא לשנות מנהג המתים, ועוד).¹⁵

בטון מזוין [אייזען-בעטאן]

השתא דאתינן להכי שאין לקבור במתכת, ה"ה בברזל, ולפי"ז יש לברר דין בטון מזוין שמניחים בו ברזלים דקים או עבים.

ונקדים שמועצת הרבנות הראשית (תשמ"ו) התנתה במפורש שגם באופנים שבונים כוכין מבטון (אפי' שהם בתוך אדמה), יש להקפיד שהבטון המשמש למחיצות בין הכוכין יהיה ללא זיון של ברזל, הן המחיצות האנכיים (השוככים) והן האופקיים (העומדים), ורק בקירות התומכים החיצוניים. ע"כ. וכוונתם שמה שבטון נחשב כעפר הוא רק בבטון העשוי מעפר ומים ואבנים לחוד, אבל בבטון מזוין [אייזען-בעטאן] שיש בו ג"כ ברזלים המחזקים אותו נחשב כמתכת כיון שהוא המעמיד. וכפי שדנו הפוסקים במקואות, ויש שהחמירו - עי' דברי יואל (למהר"י ט"ב מסאטמר, סי' עז), חבצלת השרון (ח"ג לג), מנחת יצחק (ח"ב כב, ח"ד מא), קנין תורה (ח"ב א) ועוד, אמנם הרבה הכשירוהו - עי' דובב מישרים (ח"א צ, וח"ג פז), חשב האפוד (ח"א קנ), טהרת יו"ט בכ"מ בשם כמה פוסקים, והביא כ"ז בפתחי מקואות (בלוי, פ"א הע' ע). ובספר מקואות (להאדריכל ר"י שנברגר עמ' 104) חילק בין סוגי זיון שונים.

15 ומה שנזכר בכ"מ לגבי דינים אחרים מת שנקבר בארון 'מתכת' עי' ברמב"ם (בהל' טו"מ וניזירות וכדלהלן), והרי לעיל מבואר ברמב"ם שקוברים רק בארון עץ, וכן עי' בחזו"א (יו"ד ריג, א סוד"ה אומנם), עכצ"ל. ההכוונה אם קברו כן - וכעין דחית ס' דברי יוסף דלהלן, או שכוונתו אחר ליקוט עצמות - וכדחית כל בו-אבלות דלהלן עפ"י הרמב"ן הנ"ל, ולא נכנס לדין קבורה.

שעכ"פ לא יתנו קלקר בין מת תחתון לעליון, אלא אבנים כנהוג. וכ"כ לי רב ביה"ק גדול במרכז הארץ שלאחר שהתברר לו שקוברים שם עם קלקר מכל הצדדים, דיבר עמם קשות, והוא יעשה הכל שתיפסק זאת החרפה. עכ"ד. ומה שהמת לא שוכב ישירות על הקלקר, אלא יש עפר בינו לבין הקלקר, אם זה מועיל, זה תלוי לכאורה בנדון הנ"ל אם מהני ליתן עפר בתוך ארון שאין לקבור בו. ובנוגע למת תחתון, יבואר בסמוך.

אמנם כפי שנמסר לי ישנם נקבים בצדדי קירות הקלקר, שעל ידם מחובר החול שתחת הנפטר - לארובות חול שבין מכפלה למכפלה, והארובות מחוברות שבסופו של דבר לקרקע עולם שתחת המכפלה. דהיינו תחת הנפטר התחתון שנמצא על הבטון [כגון בירושלים] ישנה שכבת חול שהיא מחוברת ע"י נקבים לארובה שבצידה. וכן תחת מת עליון שנמצא על משטח הקלקר המפסיק ביניהם, ועליו שכבת חול שהיא מחוברת ע"י נקבים נוספים לארובה הנ"ל.

וזה יהיה תלוי בנדון הנ"ל אם גם להש"ך שמועיל נקב בארון, אם הוא מועיל להסיר את הבעיה של עיכול הבשר.

ומ"מ ודאי שע"ז שייכים דברי בעל האג"מ הנ"ל, שיש למחות על קבורה זו שהיא נגד מנהג ישראל, וראה בסמוך חומר הענין בשינוי מנהג המתים.

עוד העירני הגר"מ ברנט שבמקומות שהמכפלות הללו בנויות תחת כיפת השמים, ואין להם תחתית בטון אלא עפר, ויורדים גשמים, מסתבר שהארובה עם הזמן תתרוקן מהעפר כיון שהגשמים יחלחלו באיזה דרך [מהצדדים וכדומה] ויסחפו את העפר שבארובות. [אבל במנהרות הר המנוחות, שהם עם קירוי, לכאורה אי"ז שייך, ואולי יהיה שייך לקברים שסמוכים לפתח והגשמים שירדו שם יחלחלו לאדמה שלידם]. וצריך בירור.

לא נרקב במהרה, וכ"ש בארון שעשוי מחומר שלא נרקב מהרה: יש לברר המציאות, אבל סביר להניח שמעט עפר זה אינו כמו להניחו בתוך עפר ממש, וכן ראה בסמוך כמה עדויות מזמננו. וע"ע לעיל בשם ספר י"ד משה.

האם מועיל נקבים

בארון שאינו נרקב מהרה

יש לברר אם לפי"ד הש"ך הנ"ל שמועיל נקב בארון האם יועיל בנד"ד, דכל דבריו הם כלפי 'ואל עפר תשוב', וע"י נקב יש איזה קשר לעפר, [וגם ע"ז התבאר שברמב"ן לכאורה מבואר לא כדבריו], אבל בדבר שהחסרון הוא שהבשר לא מתעכל מהרה כיון שחומר ארון לא נרקב מהרה לא מצאנו שיועילו נקבים, ומסתבר שעדיין הבשר לא מתעכל שם במהרה. וכן נראה ביערות דבש הנ"ל שביאר שטעם הסרת הדף משום עיכול הבשר, מבואר דנקב בעלמא לא מועיל לזה. [ובע"ז יוסף על המדרש (ב"ר ק ב) הביאו ליערות דבש כך: או להסיר הדף התחתון 'או שיעשו נקבים הרבה בנסר התחתון', דלמד דמועילים נקבים, אבל הרבה ובתחתית]. וכן קיבלתי כמה עדויות על מתים שנקברו בכוכי בטון, והונחו על שכבת עפר, והכוך חובר עם נקבים לארובות עפר, ולאחר שנה או יותר הוצאו מקברם כמעט שלמים [ואחת מהם לא שמרה מצוות], מה שמורה שלא התעכל הבשר. ובלא"ה התבאר שהרמב"ן והטור הצריכו להסיר את כל הדף התחתון. וכן התבאר שהחכמ"א הביא מהזוה"ק בחריפות נוראה על מי שאינו נקבר בעפר.

העולה לענין קבורה במכפלות מקלקר

לאחר שהתברר שאין לקבור בארון סגור מקלקר, אין לקבור ב'מכפלות' אלו כיון שהמת העליון נמצא כולו בתוך קלקר. וכן אמר לי הגר"מ ברנט שהורה לביה"ק אחד שביקר שם וראה את המכפלות מקלקר, ולא היו שומעים לו לחדול מלבנותם, ואמר להם

וכנ"ל, ואין ראייה לקלקר שאינו נרקב במהרה וכנ"ל].

יש להעיר בזה דברמב"ם הנ"ל מבואר, דלמרות שהצריך שהארון יהיה מעץ, ודייקו המפרשים שלא משאר סוגים, מ"מ כתב להדיא דאפשר לכסות באבנים ועפר, וביאר בעין יצחק (יו"ד לג, ב) דדינו כעפר, וצ"ע. ונראה לבאר דגם הכיסוי צריך שיהיה מעפר ולא מחומר אחר כיון שכל המת צריך להיקבר בעפר, אכן יש דין נוסף שיתעכל, וזה סגי להתקיים בעפר שתחת המת, ואילו מעליו סגי שיהיה לו דין עפר. ודוק היטב.

ומסברא נראה דלאור האמור לעיל שטוב למת שיירקב במהרה, ממילא גם אם שוכב על עפר ומצד זה יכול להירקב, מ"מ מסתבר שכל סביבתו משפיעה, וכאן שיש קלקר מהצדדים מסתבר שבזה נרקב יותר לאט.

במכפלות: בנוגע למת עליון התבאר לעיל. ובנוגע למת תחתון, אם יש עפר דינו כפי שהתברר כעת, ואם יש בטון כמו בירושלים, אין לקבור במכפלות אפי' לא מת אחד, כיון שהמת נמצא על בטון. ולמתבאר שעפ"י החת"ס [ושכן הורה בעל האג"מ לכתחילה] אין לקבור בארון מבטון, כיון שהמת אינו נרקב במהרה.

בכוכים: שנעשים באופן זה, כמובן שיש בהם את כל החסרונות שבכוכין מבטון מעל פני האדמה, עי' במאמר הגר"ג ליכט מוריה ניסן תשע"ו, דלהרבה שיטות אינו קבורה ועכ"פ חסר בכפרה. ובאופן שהוא במנהרות, דינם כמבואר במאמרי 'הקבורה במנהרות הר המנוחות' קובץ בית אהרן וישראל שבט תשע"ח. כאן שיש קלקר שאינו נרקב במהרה לכאור' חמיר טפי, אלא כיון שתחתיו אין קלקר [ברוב הכוך, למעט המסגרת שבכניסה לכוך], תלוי בנדון הנ"ל. אכן כיון שתחתיו יש בטון, הרי שלמתבאר שעפ"י החת"ס [ושכן הורה בעל האג"מ לכתחילה] אין לקבור בארון סגור מבטון, כיון שהמת אינו נרקב במהרה, ממילא גם אין לקבור באופן זה כיון שהמת נמצא על בטון.

ד. בירור אופני הקבורה כשהקלקר רק בצדדי וע"ג המת, ותחתיו עפר

כאמור לעיל ב'בירור המציאות', האופנים שיש קלקר רק מהצדדים הם: אופן א'- בקבורת מכפלה: כלפי המת התחתון [אמנם בירושלים, אין תחתיו עפר אלא בטון]. באופן ב'- בכוכים: שמעל פני האדמה, וכן כוכים שבמנהרות החדשות שבהר המנוחות. באופן ג'- בקבורת שדה: עפ"י חזור מנכ"ל משרד הדתות, ישנה אפשרות לעשות כן במקום האבנים שהיו נהוגים עד כה. ולהאמור שארון סגור מקלקר אינו טוב, יש לברר כה"ג שתחתיו אין קלקר.

והיה מקום להביא ראייה מהחת"ס דלעיל שכתב שלא להפסיק בין מת למת בחרס כיון שלא נרקב, ומשמע שמכל צדדיו צריך שיהיה חומר שנרקב. ולפי"ז קלקר, דכאמור אינו נרקב באדמה, גם לא טוב. אמנם הג"ר מרדכי ברנט, דחה לי שכוונת החת"ס דבכה"ג החסרון לא כלפי המת התחתון אלא כלפי העליון, שיוצא שמתחתיו ומעליו יש חרס, אבל אה"נ כלפי התחתון אם הוא מושכב ע"ג הקרקע ליכא כל חסרון. אמנם הוסיף שאין ראייה גמורה מהחת"ס, כיון דאיהו מיירי באופן שנשארו רק עצמות, כך שהוא אחר עיכול הבשר, ואין ראייה לנד"ד שקוברים מת עם בשר שצריך את העפר להתעכל.

ושמעתי להוכיח ממה שנהגו בארה"ק להניח אבנים בצדדיו ועל גביו, ולכאור' אבנים לא נרקבים, וכמ"ש לעיל מהרד"ל שאין לקבור בארון אבן. ויש לדחות לדחות דס"ל דבארון אבן שרי כיון שדינו כקרקע, וכדלעיל שקברו בזמן התלמוד באבן, וביארו מפרשי הירושלמי שדינו כקרקע, ומצאתי שכ"כ בעלי תמר' על הירושלמי (פסחים ח, ח) לבאר מנהגינו להניח אבנים מהצד, משום שדינו כקרקע, [ומכח הירושלמי תמה על הרד"ל], ולפי"ז אין ראייה לנד"ד. [ומה שנהגו בחו"ל להניח בצדדיו קרשים, אף שאינו עפר, י"ל שעכ"פ טבעו להירקב

ה. בירור "יריעה גיאוטכנית" (Geotextiles)

כאמור בהקדמה, בקבורת מכפלה, גם זאת העשויה מיציקת בטון [ולא מקלקר], הוראת הרשויות להפסיק בין המת העליון למת התחתון, מלבד ע"י יציקת בטון, עם "יריעה גיאוטכנית" (Geotextiles), והיא יריעה העשויה מסיבי פוליפרופילן או פוליאסטר, והוא חומר שאוטם ומבודד. (ראה חוזר מנכ"ל משרד הדתות תשע"ח 2). כך שמהצדדים יש מחיצות בטון, ותחת מת עליון יש את היריעה הזאת.

ולחומר, שאין לקבור בארון מחומר שלא נרקב כגון פלסטיק או קלקר כיון שכך לא מתעכל בשרו במהרה, ה"ה ביריעה זאת, כיון שהיא אטומה ומבודדת. ואף שבצדדים אין את יריעה זאת מ"מ יש בטון, וגם בבטון - המת לא נרקב במהרה, וכנ"ל בשם החת"ס והאג"מ.

ו. אין לשנות ממנהג הקבורה

ואחר כל הנ"ל גם באופנים שאין הלכה מפורשת המונעת קבורה בסוג זה, הרי שאין ספק בזה שאסור באיסור חמור לשנות שום מנהג ממנהגי הקבורה.

המשנים ממנהג המתים -

סכנה ל'חיים' רח"ל

המשנה מנהג המתים הרי"ז גורם סכנה ל'חיים' רח"ל, כ"כ בבית לחם יהודה בגליון שו"ע (יו"ד סי' שנב): 'ואין לח"ק לשנות מנהגם משום בזיון שאר מתים הקודמים ושמעתי שפעם א' עשו מיטה חדשה והיו אח"כ בר מינן מתים כמה וכמה תינוקות והיו תולים משום זה'. ואף דמיירי על שינוי לטיבותא דבזה גורם לבזיון ופגיעה במתים קודמים, מ"מ ה"ה וכ"ש שינוי לגריעותא שבזה גורם פגיעה במתים חדשים, וכן מבואר בשו"ת טוב טעם ודעת למהר"ש קלוגר (תליתאה ח"ב סי' רלה), ובשו"ת הגאון מהר"א גוטמאכר - אדרת אליהו (יו"ד

קכ ד"ה בכל). ובשו"ת מהר"ם שיק (חו"מ נו) כתב שאין לשנות שום שינוי אצל המתים, לא לכבודו דאז מבזה שאר מתים, וכ"ש שלא לגנאי, וע"ע בשו"ת נהרי אפרסמון (יו"ד קלח). וכ"כ בחריפות בשו"ת יבי"א (ח"ז יו"ד סי' לד, א).

שינוי מנהג המתים חמור משאר מנהגים

כתב הגרי"ש אלישיב (קובץ תשובות ח"ב סי' סד) בנוגע לקבורה בקומות שע"ג הקרקע, אחר שכתב נימוק מהותי אחר [שהתברר היטב במאמרי בביאור תשובתו, שנדפס ב'עומקא דפרשה' (רמת שלמה תשע"ב), ומחדש עם הוספות בקונטרס 'הקבורה בקומות מכפלות ומנהרות', י-ם תשע"ט] וז"ל: 'זאת ועוד, ההצעה הנ"ל לבנות בתי קברות בבנין של מספר קומות היא שינוי ממנהג הקבורה שנהגו בה עד כה, ועי' דודאי השדה סי' ל' דמנהג מתים הוא חמור משאר מנהגים ע"ש'. עכ"ל. בדודאי השדה שם (להגר"א דייטש זצ"ל מגדולי הונגריה) הוכיח כן מהגמ' בסנהדרין (מו:): שהקב"ה קבר את משה רבנו גם אין מצוה דאו' לקבור, והטעם כדי שלא לשנות מהמנהג, מזה הוכיח עד כמה הדברים חמורים. וכיסודו והוכחתו באופן כללי, כתבו הגר"א ראם (מגדולי ירושלים) בהסכמתו ל'זיבולא בתרייתא' (ברגמן), בשו"ת חלקת יעקב (ברייש, יו"ד סי' רג אותיות ד, י), ובשו"ת בית אבי (לגרי"א לייבעס, ח"ג יו"ד קי).

המשנים ממנהג המתים -

גורמים פורענות למתים רח"ל

עוד כתב ב'דודאי השדה' שם, שהמשנה את מנהג המתים הרי"ז גורם פורענות ועונש ל'מת', וביאר הטעם. ע"ש. וכן מבואר בבית שלמה (ח"ב יו"ד רכז) שציין שם. והביאו גם בספרו שו"ת פרי השדה (ח"א מח). [ובשו"ת בית אבי"י (שם) הביא בנוגע לשינוי מנהג אחד הנוגע למתים, מגליון מהרש"א (יו"ד רמו) שאפי' מנהג טוב שהנהיגו רשע

אסור לנהוג בו וכ"ש מנהג רע. ולצערנו הדברים נוגעים כיום בהרבה מהמקרים].

כיום רואים בחוש

מה גורמים השינויים בקבורה

ואסיים את המאמר עם מה שסיים הגר"מ ברנט רב ח"ק נתניה, את דבריו בענין זה: למעשה רואים שמתחדשים תמיד קולות חדשים על הקבורה המסורה לנו שעליה אין פקפוק, ולא די בזה אלא שעם הזמן נעשית הקולא הזה כהיתר לכתחילה ממש, וע"ז באים להוסיף עוד קולא, וחוזר חלילה, ה' ירחם עד שעכשיו באים להיתר דברים שא"א לפרסמם. וע"כ לענ"ד שיש לאסור מלעשות כל ההמצאות החדשים וכו', ואף על מה שעשו כבר כתבו הרבה גדולי ישראל שלא לשנות מהמקובל, שלא לעשות, רק מחמת אלו שמקלו יגיד לו ואכלו קורצא ב' מלכא שטוב והגון לעשות כן, עמדו הם וחייבו את הח"ק לעשות כן שיש להכניס כן וכך בכל דונם וע"כ צריכים לעשות קומות, ואף בזה

כמה דרגות בכשרות ובהידור והם לא איכפת להם להדר ואכ"מ לפרט, אבל למה לנו לעשות חדשות יותר ויותר, וחורבא נפיק מזה בהמשך הזמן וכמו שאנו רואים עכשיו שאומרים מה שהקילו הרי כבר מותר ועכשיו נחדש עוד איזה חידוש שאינו בגדר שינוי ממה ששינו כבר, והיום אומר לו עשה כך שינוי קטן שאינו בגדר שינוי, ומחר אומר לו עשה כך, ממה שנשתנה כבר עשה שינוי קטן שאינו בגדר שינוי, ובעניי אני רואה היאך זה הולך בכל פעם שצריך תירוצים אחרים להכשיר מה שעולה על דעתם. ע"כ.

ולאחרונה ממש ראינו מה שקורה כשעושים שינויים בקבורה המת, שיש שרצו לקיים ליקוט עצמות בזמננו, מה שהוא בזמננו איסור חמור כפי שיצאו חוצץ גדולי דורנו¹⁶, וביותר מזה, באחת מה'עדות' של הרשויות הועלתה הוצעה שאם יש מחסור במקומות קבורה, שיתחילו לשרוף את הגופות, ה' ירחם.

לסיכום:

בתקופה האחרונה החלו בכמה ביה"ק [כולל ירושלים] לבצע קבורה חדשנית באמצעות מתקן 'קלקר' [פוליסטירן מוקצף - Expanded polystyrene]. הן בקבורת שדה רגילה והן בסוגי הקבורה שהתחדשו בשנים האחרונות, כוכים ע"ג הקרקע, ומכפלות-זוגית. להבנת הסיכום ההלכתי להלן צריך לראות קודם לכן את ההקדמה ואת בירור המציאות [כליזוי התמונות], כדי להבין המציאות.

כשהמתקנים הם מעל האדמה: ובאופן שהמת מוקף מ'קלקר' מכל הכיוונים, הרי"ז כארון ע"ג האדמה שאי"ז קבורה כלל. כשהמתקנים הם בתוך האדמה: הרי"ז כארון סגור בתוך האדמה, שאף דהוי קבורה מ"מ יש כמה חסרונות גדולים וכדלהלן.

בקבורה בתוך הקרקע בארון סגור ישנם כמה חסרונות: א] שאינו קבור בארץ ממש (לבוש). ולכן מבטל עיקר מצות קבורה, ועיקר תקון האדם. (ערוה"ש). ב] אין בו קיום מצות 'ואל עפר תשוב' (רמב"ן). ג] ע"פ קבלה צריך להיות בעפר למי שלא תקן ברית קודש. (זהר שהובא בפוסקים). ד] צריך להיות בעפר כדי שהבשר ירקב במהרה. (ר"י אייבשיץ ע"פ חז"ל, וכ"ה בזהר), וכ"ש לא להקבר בארון שלא נרקב במהרה. (צל"ח).

ולכן קבורה בארון העשוי מחומר שאינו נרקב: כמו פלסטיק או 'קלקר' יש בו חסרון גדול כיון שמעכב את כפרת המת וגורם לו צער דעונש הדין. ואיסור גדול לצער המתים בזה

16 ורק אציין לטעם שנהגו בזה בזמנם, עי' שיטה לתלמיד רבי יחיאל מפריז (מו"ק ח., קובץ שי' קמאי מו"ק עמ' קג), שו"ת שרידי אש בקונטרס פינוי עצמות (מהדורת וינגרט, ח"ב סי' ק אות כו) בארוכה, עלי תמר על הירושלמי (מו"ק פ"א ה"ה). ואכמ"ל.

ותשובה לא מועילה לזה עד שיפייס אותם. (אג"מ). ונפ"מ למכפלה-זוגית מקלקר כלפי המת העליון, כיון שהוא נמצא כולו בקלקר [כשתחתיו מעט עפר תלוש]. וראה בסמוך. וכן נפ"מ לקבורת מכפלה [גם מבטון, כשבין המת העליון לתחתון ישנה יריעה אטומה שנקראת 'יריעה גיאוטכנית' (Geotextiles)], שהיא יריעה העשויה מסיבי פוליפרופילן או פוליאסטר, והוא חומר שאוטם ומבודד. כך שמהצדדים יש מחיצות בטון, ותחת מת עליון יש את היריעה הזאת.

ואם מועיל לנבא את הארון שבקרקע מהצדדים - כלפי חסרון ראשון: הש"ך לימד זכות שיועיל, ובשבט מיהודה תמה שבטור [וברמב"ן] שלא מועיל. כלפי חסרון שני: צ"ע. כלפי חסרון שלישי: לא מועיל [חכמ"א]. וכלפי חסרון רביעי ובפרט בארון שלא נרקב: נראה ביערות דבש שלא מועיל, והטעם כיון שגם בזה נרקב באופן איטי. [ובנוגע לחו"ל למקומות שהרשויות דורשות ארון, ואין אפשרות להעביר את המת למקום אחר, יסירו דף תחתון של הארון ועכ"פ יעשו נקבים בתחתיתו, וכך עושים יודעי דבר בשעת הקבורה עצמה]. ונפ"מ למכפלה-זוגית מ'קלקר', כלפי המת העליון באופן שיש בה נקבים לעפר, והעפר ישאר שם בצורה קבועה. ובפנים התבארה המציאות בזה.

ואם מועיל להניח מעט עפר בתוך הארון שבקרקע, תחת המת: כלפי חסרון ראשון: לא מועיל. כלפי חסרון שני: הש"ך לימד זכות שמועיל, ובשבט מיהודה דחה את מקורו, וכן נראה ברמב"ן שלא מועיל. כלפי חסרון שלישי: לא מועיל [חכמ"א]. כלפי חסרון רביעי ובפרט בארון שלא נרקב: נראה מסברא שלא מועיל. ונפ"מ למכפלה-זוגית מ'קלקר', כלפי המת העליון שמונח על עפר.

ומנהג חו"ל ואר"י מאות בשנים לא לסמוך ע"ז אלא הקפידו מאוד להניח המת על העפר ממש.

וכ"ז כשהמת מוקף מכל צדדיו מקלקר, אבל כשתחת המת יש עפר ורק מצדדיו או מעל גביו יש קלקר, אין חסרונות א'-ג' הנ"ל, וגבי חסרון רביעי צ"ע, ומסתבר שמ"מ נרקב יותר באופן איטי, וצ"ע. ונפ"מ לקבורת שדה החדשנית שבמקום אבנים בצדדים וע"ג, מניחים משטח קלקר, וכן למכפלה-זוגית מקלקר כלפי המת התחתון [בבית קבורות שמניחים המת על עפר].

כשהמת נמצא על בטון, ומסביביו ועל גביו בטון או קלקר - והוא בתוך הקרקע: כלפי חסרון ראשון - ע"פ החת"ס אין בבטון יש חסרון זה, ולפי האג"מ אין. כלפי חסרון שני - צ"ע. כלפי חסרון שלישי - צ"ע. כלפי חסרון רביעי - לפי החת"ס וגם לפי האג"מ יש חסרון זה. ונפ"מ למכפלה-זוגית בירושלים שהמת התחתון ע"ג בטון. וכן לכוכים מקלקר שנמצאים ע"ג מדפי בטון במנהרות הר המנוחות.

אבל כשהמת נמצא על בטון, ומסביביו ועל גביו בטון או קלקר - והוא מעל פני הקרקע: הר"ז כקבורה בקומות וכוכים שגדולי הדורות האחרונים יצאו חוצץ נגדה, כשחלקם כתבו שאינה קבורה כלל, וחלקם כתבו שחסר בכפרה [שהוא א' מטעמי מצוה קבורה בגמ' סנהדרין מו: וע"ש ברש"י]. והאריכו אודותיה במאמרים שצוינו בהקדמה. ונפ"מ למכפלה-זוגית מבטון או מ'קלקר', שצורת עשייתה מעל פני האדמה, והארכתי גביה מציאותית והלכתית, במאמר הקבורה במכפלה-זוגית, מוריה, שבט תשע"ז. ונוגע גם למת התחתון.

אין לשנות מנהג המתים: גם באופן שאין חסרון בעצם מהות הקבורה או עניניה. כתבו האחרונים שאסור לשנות מנהג המתים והוכיחו מהגמ' ששינוי מנהג המתים יותר חמור משינוי שאר מנהגים, ועוד כתבו שיש בזה ח"ו סכנה הם לחיים והן לנפש המת. וכיום לדאבוננו אנו רואים מה קורה כשעושים שינויים בקבורת המת וכפי שהתבאר בפנים.

דגש חשוב, שמסר מהנדס קבורת הקלקר. שכל סוג קבורת הקלקר היא חדשה, ואין בה כל ניסיון איך היא תחזיק בקבורת מת, בפרט במתים זעג"ז. וא"א לדעת איך הוא יחזיק את עומס המתים, עם כל הנוזלים והגזים שמשחררים מהמתים בזמן עיכול הבשר ה"י. וכן את כל האנשים המהלכים מעל כל המתקן. ואף שניסו לעשותו חזק, מ"מ ניסיון עד כמה צריך, אין עדיין. וד"ז חשוב מאוד, דמלבד ביזוי המתים שיכול להיות אם יקרוס כל המבנה ח"ו, הרי שהטעם שקוברים מת בקרקע כיון שאין לך גניזה גדולה ממנה' (ר"ן). לכן כשיש חשש שיקרוס המבנה, יש לחוש שאי"ז 'גניזה' כראוי.

יה"ר שיקויים בנו במהרה 'ובלע המות לנצח ומחה ה' אלקים דמעה מעל כל פנים' ונאמר אמן.

